

„Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000-1800 közt. Intellektuális-történelmi konstrukciók vagy valós történelmi régiók?

I.

A kutatás célja és szempontrendszer

A kutatás arra irányult, hogy 1000–1800 közt különböző időintervallumokban, egy előre meghatározott és eddig még nem alkalmazott szempontrendszer alapján megvizsgálva az Elba-Lajta folyóktól keletre eső területek, „Kelet-Európa” és a „Balkán” politikai szerveződéseit, a hasonlóságok és különbségek regisztrálása révén járuljon hozzá az európai régiók problematikájának újragondolásához. Azaz választ adjon arra a kérdésre, hogy milyen relevanciával bír e két 18-19. században keletkezett intellektuális-történelmi konstrukció („Kelet-Európa”, „Balkán”) az 1000–1800 közti időszakban, mennyiben jelölnek valós történelmi régiókat?

A vizsgálat középpontjában az „állam”, pontosabban szólva a kormányzat széles értelemben vett problémája állt. A *kormányzat* (Th. Ertman által javasolt) két fő alkotóelemre való szétválasztását – „*politikai rendszer típusa*”, „*állami infrastruktúra*” (azaz az államapparátus) jellege –, mely alkotóelemek a mi terminológiánkban a *hatalommegosztás* és a *kormányzati infrastruktúra* elnevezést viselik, kombináltuk a *területiség* aspektusával, továbbá a *hatalommegosztáson* belül vizsgáltuk a *jogi - intézményes* és a *nem-intézményes* jelleget is.

A megközelítés ugyanakkor az egyes időintervallumokon belül nem volt statikus, hanem kiterjedt azokra a legfontosabb territoriális és politikai változásokra is, amelyek kihatással voltak akár a hatalommegosztás, akár a kormányzati infrastruktúra (vagy netán mindkettő) változására. Így alakult ki a következő szempontrendszer, melyet az egyes időintervallumokban lehetőség szerint minden politikai képződmény esetében követni igyekeztünk.

1. Az időintervallum jellemzői:

- ❖ nagyság, elnevezés, a népesség és (esetlegesen) a haderő létszáma
- ❖ területi terjeszkedés – a területek bekebelezésének jellege (beolvasztás, ill. intézmények, jogok megtartása)
- ❖ a legfontosabb események a hatalommegosztás, illetve a kormányzati infrastruktúra szempontjából

2. A kormányzat jellege:

2.1. A kormányzat formája, a trónutódlás rendszere — a közjogi intézmények esetleges szerepe

2.2. A politikai rendszer típusa: A hatalommegosztás

A hatalommegosztás módja és szintjei: *de facto*, *de iure*–országos, *helyi*

- ❖ *de facto*–országos
- ❖ dinaszticizmus: területi megosztás a családtagok közt
- ❖ uralkodói tanács(ok)
- ❖ *de iure*–országos (jogi–intézményes keretek)
- ❖ *de facto*–helyi
- ❖ *de iure*–helyi (autonómia jogi–intézményes volta)

2.3. A kormányzati infrastruktúra

2.3.1. A központi kormányzat:

- ❖ a központi igazgatás szervei és működése

2.3.2. A helyi kormányzat:

- ❖ a helyi igazgatás szervei és működése

Az egyes kronológiai metszetek kialakítását több szempont határozta meg. A kezdő- és végpontok kiválasztásában a legfontosabb elv az volt, hogy olyan nagy horderejű eseményeket emeljünk ki „Kelet–Európa” és a „Balkán” történetéből, amelyek jelentősen befolyásolták egy-egy adott országban/ birodalomban, a kormányzat alakulását az imént vázolt szempontrendszer valamely eleme, illetve elemei tekintetében, akár belpolitikai, akár külpolitikai történésről van szó.

Fontosnak tartottuk továbbá, hogy az emblematikus jelleggel így kiemelt történésekhez időben egymáshoz igen közel eső eseményeket lehessen találni minél több ország/birodalom történetéből, amelyek szintén megfelelnek a szempontok valamelyikének. Az emblematikus kezdő- és végpontok pedig, természetesen, nem mereven kezelt kronológiai határok. A kutatás időmetszetei a következőképpen alakultak:

- ❖ 1000–1204: István királlyá koronázása — Bizánc elfoglalása a keresztések által
- ❖ 1204–1389: Bizánc elfoglalása a keresztések által — Szerbia oszmán függésbe kerülése
- ❖ 1389–1453: Szerbia oszmán függésbe kerülése — Konstantinápoly elfoglalása az oszmánok által

- ❖ 1453–1569: Konstantinápoly elfoglalása az oszmánok által — a lengyel–litván unió létrejötte
- ❖ 1569–1654: a lengyel–litván unió létrejötte — a perejaszlavi szerződés a kozákok és Alekszej cár közt
- ❖ 1654–1725: a perejaszlavi szerződés a kozákok és Alekszej cár közt — Nagy Péter halála
- ❖ 1725–1795: Nagy Péter halála — Lengyelország 3. felosztása

II.

A kutatás menete, a munkatervben foglaltak teljesítése

A kutatás adminisztrációs problémák miatt csak 2003 őszén indult el ténylegesen, ennek ellenére 2005-ig a munkaterv szerint haladt. 2004-ben Peter Clark (University of Helsinki), az európai várostörténet egyik vezető kutatója (a *Cambridge History of Urban Europe* egyik kötetének szerkesztője) tartott előadást az európai városi rendszerek és a kormányzati rendszerek összefüggéseiről Pécsen, meghívott előadóként.

2005-ben két résztvevő hosszas betegsége, valamint egyiküknek a tanszékről történő távozása lelassította a kutatás menetét. Ugyancsak világossá vált az is, hogy a nem egyenletes szakmai aktivitás miatt kisebb átcsoportosítást kell végrehajtani a témák elosztásában a Balkán tekintetében. Mindezek miatt 2006-ban kérelmet nyújtottam be a pályázat határidejének meghosszabbítására, amit az OTKA zsűrije el is fogadott.

A munkatervben foglaltak teljesítését szintén befolyásolta, hogy 2004-től minden évben jelentősen csökkent a kutatás eredeti előirányzatának összege. Ezért eltekintettünk attól, hogy a kutatás szempontrendszerét illetve a későbbiekben az elkészült tanulmányokat nagyszabású konferenciák keretében vitassuk meg. Ehelyett a munkacsoport közös diszkusszióit részesítettük előnyben, valamint minden szerző egyénileg igyekezett hozzáértő szakemberekkel konzultálni a saját témáját képező tanulmányok megírása során. A folyamatos, szélesebb referenciakontroll azonban nem maradt el, mivel a kutatócsoport tagjai folyamatosan részt vettek hazai és külföldi konferenciákon, ahol a részeredményeket megismertették a szakmával.

2007 tavaszán a pénzfelhasználás tekintetében kértem és kaptam belső átcsoportosítási engedélyt. Ennek oka részben az előbbiekben leírtakban, részben egy, a munkaterven túli jelentős publikációban keresendő. Ugyanis a munkatervben foglaltakhoz képest jelentős többletpublikáció, nevezetesen 2 könyv is született, melyek közül egyik kiadását (*A nyugat-európai államfejlődés vázlatja*), természetesen a pályázati hivatkozási szám feltüntetésével, az OTKA keretből fedeztem. Eredetileg e címszó (a munkaterv szerint) csak a kutatást

lezáró mű egyik fejezetét jelentette volna, de a témában való előrehaladás során, terjedelmi okok miatt is, célszerűnek tartottam, hogy e problematikáról nagyobb lélegzetű publikációt jelentsek meg. (A könyv metodológiai szempontból is jó visszhangot váltott ki a szakmán belül. Lásd Pálffy Géza hivatkozásait! A magyar királyság a 16. századi Habsburg Monarchiában. *Századok* 2007/6, 1075-1119. Uő: Szent István birodalma a Német-római Birodalom határvidékén. *Történelmi Szemle* 2007/3, 327-349.)

A pénzügyi tételek átcsoportosításának legfontosabb elemei a következők voltak:

- az eredetileg tervezett (és 2004-ben be is szerzett) egyetlen nagy értékű eszköz, egy mikrofilm-leolvasó mellé egy laptopot vásároltam a kutatás végső produktumát képező könyv szerkesztési munkálatai miatt,
- szerkesztési munkákra 80 ezer forintot különítettem el.

III.

A kutatás konkrét eredményei (hazai és nemzetközi konferenciák, legfontosabb publikációk)

Ehelyütt a kutatás számszerűsíthető eredményeire valamint eddigi hazai és nemzetközi visszhangjára koncentrálok, nevesítve a legfontosabb publikációkat.

Konferenciák:

A kutatócsoport tagjai összesen **38** konferencia előadást, illetve meghívásos előadást tartottak a témában, néhány kivétellel idegen nyelven.

Bagi Dániel: Ascona (Svájc, 2005), Gregynog (Wales, 2004), Krakkó (2005), London (2006), Marburg (2005, 2007), Varsó (2006, 2007), Pécs (2007)

Barbarics Zsuzsa: Berlin (2004), Miskolc (2004)

Bebesi György: Budapest (2004), Debrecen (2004)

Font Márta: Budapest, (2004, 2006), Kijev (2005), Krakkó (2005, 2006), Lvov (2007), Pécs (2007)

Sashalmi Endre: Aberdeen (2005, 2007), Ascona (Svájc, 2005), Boston (2004-felolvasva Daniel Rowland), Budapest (2004, 2006), Cambridge (2005), Debrecen (2004, 2007), Edinburgh (2007, 2007), Gregynog (Wales, 2004), Krakkó (2005), London (2006), Stirling (2007), Varsó (2006)

Szeberényi Gábor: Pécs (2004) Pécs (2007)

A konferenciák közül kiemelendők a svájci Asconában tartott *Statebuilding from below 1300-1900* (2005) és a londoni Institute of Historical Research-ben (a University of Striling és a Sorbonne szervezésében) lezajlott *Succession in Medieval Europe (1000-1580)* (2006) című konferenciák, valamint az International Commission for the History of Parliaments and Representative Institutions által szervezett *Political Unions and Parliaments* című edinburgh-i konferencia (2007). Az előbbi két konferencia előadásaiból 2008-ban válogatás jelenik/ jelent meg az *Ashgate* illetve a *Brepols* kiadók által, angol illetve angol-francia nyelven. Az első kötetbe saját tanulmányomat, míg a másodikba Bagi Dániel tanulmánya mellett szintén saját tanulmányomat válogatták be. Mindkét tanulmánykötet esetében szerepel a publikációkon az OTKA szám.

Publikációk:

Összesen 20 publikáció

Ebből:

Könyv: 3

Idegen nyelvű tanulmány: 6

Külföldön megjelent tanulmány: 4

Könyv:

A kutatás összefoglaló produktuma:

Sashalmi Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000-1800. Intellektuális-történelmi konstrukciók vagy valós történelmi régiók? Pécs, Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok IV. 2007. (450 o.)

Kapcsolódó könyvek:

1, Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Bp., Pannonica, 2006. (189 o.)

2, Kiss Gergely-Radó Bálint-Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény. Szeged, METEM könyvek 2006. (138 o.)

Tanulmányok:

*Bagi Dániel: Changer les régles: la succession angevine aux trones hongrois et polonais. In: F. Lachaud - M. Penman (Eds): **Making and Breaking the Rules: Succession in Medieval Europe, c. 1000-c. 1600.** Turnhout, Brepols Publications, 2008. (89-96.)*

*Font Márta: Mitteleuropa-Osteuropa-Ostmitteleuropa?, **Jahrbuch für Europaisches Geschichte**, Band 7., 2006 (101-125.)*

Sashalmi Endre:

„Tulajdonosi dinaszticizmus” és államfogalom a 17. századi Oroszországban.
Századok (2004/4.) 894-919.

Some Remarks on “Proprietary Dynasticism” and the Development of the Concept of State in 17th-Century Russia. (Richard Pipes’ Interpretation of Muscovy and the European Perspective) Specimina nova. Pars Prima. Sectio mediaevalis III . 2005 (157-194.)

La succession dans la Russie moscovite, 1425-1613

In: F. Lachaud - M. Penman (Eds): *Making and Breaking the Rules: Succession in Medieval Europe, c. 1000-c. 1600*. Turnhout, Brepols Publications, 2008. (145-161.)

Sajtó alatt:

‘God is High Up. The Tsar is Far Away.’ The Nature of Polity and Political Culture in Seventeenth-Century Russia (A Comparative View) In: A. Holenstein (ed.): *Empowering Interactions and the Emergence of State in Europe in the 14th -19th Centuries*. London, Ashgate, 2008. (Chapter 8.)

IV.

A kutatás fő eredményeinek összefoglalása

A „Balkán”

A „Balkán” 1389 előtti legszembetűnőbb strukturális vonása — szemben az ezt követő periódusokkal —, hogy rövid időszakokat leszámítva (mint Manuel Komnénosz idején Bizánc, vagy Dusán István idején Szerbia fennhatósága) a régió egésze (vagy nagy része) felett nem érvényesült egyetlen egységes politikai képződmény folyamatos uralma sem. A világi kormányzat területi-hatalmi keretei ezért erős diszkontinuitást mutattak a térségben. A kereszténység által közvetített, Nyugatról és Keletről érkező „történelmi örökségek” a térség földrajzi peremén (Horvátország, Bulgária) részben geopolitikailag determinált módon „húzták kétfelé” a régiót, ugyanakkor a folyamat időben elhúzódó volta (az „ortodox törésvonal” fokozatos bevésődése), illetve a hosszan tartó ütközőterület-jelleg miatt, a térség belső területein nem egyszer „hibrid” megoldások

keletkeztek. Jó példaként szolgálnak erre az idegen testként ható pápai koronázások a 13. század elején, egy immár egyértelműen ortodox hagyományú bolgár és szerb közegben. Továbbá ilyennek tekinthető a Nemanjida-„állam” korábbi, latin és ortodox hagyományú „szervezeti előzményeinek” (Duklja/Zeta, ill. Raška) kései és folyamatos lenyomatát mutató 13–14. századi szerb apanázs-rendszer.

A „bizánci iga” alól a 12. század végére felszabaduló térség autochton kormányzati modelljeinek kialakulására túlságosan rövid idő állt rendelkezésre ahhoz, hogy azok valóban kiforrott, eredeti vonásokkal rendelkező intézményes formákat ölthettek volna, így az egész periódusban jellemző maradt a keresztény nagyhatalmak által képviselt külső modellek adaptációja, illetve az archaikus uralmi formák („családi uralom”, apanázs-rendszer) egymás mellett létezése.

A „Balkán” külön történeti régióként való kezelését az első két kronológiai metszetben (1000–1204, 1204–1389) indokolja továbbá az, hogy az itt élő ortodox népek esetében a világi kormányzat meglehetősen gyengén intézményesült volt (ami egyébként a Rusz területeire is igaz ekkoriban). Részben ez magyarázza, hogy a balkáni ortodox szláv területeken nem is alakult ki a hatalom személytelen fogalma (a korona, mint közjogi konstrukció), tehát az az eszme, hogy az uralkodói jogok elválaszthatók a fizikai valóságában létező uralkodótól.

Az uralkodás ilyenén felfogásában meghatározó volt, és megkockáztatható a felvetés, hogy részben a világi kormányzati intézmények fejletlenségében is közrejátszott az ortodox egyház azon „eredeti jellegzetessége”, mely a világi és a vallási szféra (birodalom és egyház) szoros összefonódását vallotta: ezáltal tulajdonképpen az egyházi intézmények részben a világi kormányzat kereteit is jelentették egyben. Igen jó példa erre Dusán István alatt a *sabor*, mely olyan gyűlés volt, ahol az uralkodó *keresztény* alattvalói (a hangsúly a kormányzottak vallási alapon történő felfogásán van) gyűltek össze tanácskozásra, világiak és egyháziak egyaránt.

Ez a gyűlés, az elnevezésen túl, igen szoros párhuzamot mutat a 16–17. századi Oroszország „országos tanácskozó gyűlésével”, mely az orosz történetírásban a *zemszkij szobor* elnevezést kapta (a korabeli elnevezés *szobor vszeja zemlji: az egész ország/ föld gyűlése*), s melyek egyikén (1649-ben) szintén törvénykönyv született, csakúgy mint Szerbiában. A *sabor*, illetve a *szobor* elnevezés pedig mind a szerb, mind az orosz esetben az egyházi tanácskozás, azaz a zsinat megnevezéséből eredt.

A Balkán történetének 1389 után a majdnem öt évszázados oszmán uralom adja meg a vezérfonalát, de az Oszmán Birodalom határa, persze nem mindig esett egybe a Balkán, mint régió határával, amit Erdély helyzete is jól példáz. Erdély úgymond kilógott a függő államok sorából is, belső autonómiájából és külpolitikai mozgásteréből eredően.

Az oszmán fennhatóság, a „birodalmi ernyő” azonban nem szabad, hogy elhomályosítsa a Balkán történetének lényegi jellemzőjét 1389 után. Ez

egyrészt a nem-állami, archaikus jellegű (családi, nemzetségi kötelékeken alapuló) kormányzati formák fontossága (ami visszavezethető a területiális kormányzati intézmények korábbiakban említett diszkontinuitására), valamint a regionalizmus, a függőségi viszonyok széles skálájával, ahol a névleges függés esetenként *de iure* létező helyi autonómiákkal (Raguza, Erdély) párosult. Mindazonáltal ez utóbbiaknak nem volt kihatásuk az oszmán politikai struktúra egészére.

A függés különböző formáit és fokait a balkáni területeken kb. a 17. századig az határozta meg, hogy mikor került egy adott térség oszmán fennhatóság alá, másrészt viszont szerepet játszott ebben az adott terület intézményeinek erőssége, akár archaikus struktúrákról, akár már létező *de iure* autonómiák meghagyásáról volt szó.

A decentralizáció az 1654–1725 közti periódusban erősödött fel az Oszmán Birodalomban, és nemcsak a balkáni, hanem az anatóliai területeken is. Az utolsó időintervallumban pedig már olyan méreteket öltött a kormányzat regionalizálódása, hogy a 18. század végére a szultán közvetlen uralma csak Konstantinápoly környékére terjedt ki, mivel befolyásos helyi előkelők vették át a tényleges hatalmat.

„Kelet–Európa”

Igen fontos szempontnak bizonyult a vizsgálat során a dinasztikus elem bevonása, mind a „Balkán”, mind „Kelet–Európa” esetében — ez ugyanis, a trónutódlás szabályozásán túl, kihathatott a politikai struktúrára és a kormányzati infrastruktúrára egyaránt. Ez utóbbira jó példa az Oszmán Birodalom, ahol a már említett gyakorlat szerint, III. Mehmed uralkodásáig (1595–1603) a szultánfiakat először egy–egy terület, később szandzsák irányításával, katonaságának vezetésével bíztak meg, s nevelőik felügyelete mellett ennek során sajátították el a kormányzás gyakorlatát. Ennek a gyakorlatnak pedig éppen az vetett véget, hogy a trónöröklés III. Mehmedtől szabályozottabbá vált.

Ami a dinasztikus elemnek a politikai struktúrára gyakorolt hatását illeti, a trónutódlás a 11. századtól a Ruszban, 1138 után pedig a Lengyel Királyságban is politikai szétagolódáshoz vezetett, de a két jelenség nem volt azonos. Ráadásul, a Russzal ellentétben, a 14. század elején a dinasztikus eredetű politikai szétagolódáson sikerült úrrá lenni Lengyelországban. Ugyanakkor a 13–14. században magyar, lengyel, cseh viszonylatban már a rendiség kezdetei jelentkeztek (korai rendiség), mely jelenség viszont hiányzott az egykori Rusz területén.

Így az általunk 1204–1389 közé datált periódusban, de legkésőbb a 15. században egy fontos kontraszt rajzolódott ki a magyar, cseh, lengyel területek illetve a Moszkva-központúvá váló Oroszország hatalmi-politikai struktúrája közt. A 13–14. századi rendi fejlődést az előbbi esetekben egy dinasztikus elem,

nevezetesen a választókirályság kialakulása lendítette tovább az ún. rendi dualizmus felé. Magyarország, Lengyelország, Csehország esetében az alapító dinasztiákkal vérrokonságban nem levő királyok trónra kerülése a választómonarchia kialakulásához vezetett a 15. század folyamán, ez pedig döntőnek bizonyult a rendi jogok kiterjesztése, nevezetesen a jogi–intézményes hatalommegosztás szempontjából. Az új uralkodóktól a rendek mindenütt jogaik megerősítését, illetve kiterjesztését tudták kieszközölni.

Oroszországban viszont a 15. század első felében éppen a trónöröklés körüli dinasztikus konfliktus (1425–1453) eredményezte azt, hogy a trónbetöltés a nagyfejedelem kizárólagos joga lett, melybe már sem a dinasztia tagjai, sem a tatárok nem szólhattak bele, s a trónviszály következtében, mely konfliktus szélesebb történelmi jelentőségű eseményekkel esett egybe (firenzei zsinat–1439, Konstantinápoly eleste–1453) létrejöttek az autokrácia gyökerei: a jogi–intézményes hatalommegosztás helyett az alattvalók szolgálati kötelezettségét hangsúlyozó, jogi korlátokat nem tűrő uralkodói hatalom irányába mozdult el a politikai struktúra.

A patrimonialis–teokratikus moszkvai politikai rendszer aztán meglepő gyorsasággal épült ki 1462 után, párosulva egy hatalmas területi terjeszkedéssel. A sztyeppe népekkel való viszonyban (1552 után) a moszkvai kormányzat ugyanakkor sokszor olyan megoldásokra kényszerült, mint az oszmánok a balkáni területeken, azaz a fennhatóság sok esetben csak névleges volt.

Az imént leírtakból az következik, hogy legkésőbb a 15. század folyamán, tehát a rendi dualizmus kialakulásával, minden korábbinál (a 13–14. századhoz képest is) élesebben elvált egymástól az egykori Rusznak valamint a három nyugati keresztény királyságnak (a kb. 1000–1200 közti periódusban egy régióként kezelt, „Köztes–Európának” (Font Márta) nevezett területnek), és természetesen az oszmán uralom alá kerülő Balkánnak a politikai struktúrája. A magyar, cseh, lengyel viszonyok egy olyan modellt képviseltek, melyet célszerűnek tartunk „Kelet–Közép–Európa” néven említeni már 1204–1389 közt is, míg a később kialakuló Moszkva-központú Oroszországot, mintegy megelőlegezve „Kelet-Európa” elnevezéssel illetni.

A régiók kialakulásának kronológiáját illetően tehát hasonló eredményre jutottunk, mint Niederhauser Emil nagyszabású, *Kelet–Európa története* (Bp. 2001) című narratívájában, mely írás az időmetszetek kialakításában is kétségtelen inspirációval szolgált számunkra. Ugyanakkor a jelen kutatás nemcsak koncepciójában, hanem az elnevezések terén is különbözik Niederhauser professzorétól, mivel az ő felfogásában Kelet–Európa három alrégióból („Nyugat–Kelet–Európa” (Magyarország, Csehország, Lengyelország, Baltikum), az oszmán uralom alatti Balkán, illetve Oroszország) állt a 15. századtól.

A trónutódlás és a hatalommegosztás közt tehát a cseh, lengyel, magyar esetben szoros összefüggés mutatható ki a 15. században a trónutódlás közjogi felfogása miatt.

A trónutódlás kérdése viszont az oszmánoknál egyáltalán nem öltött közjogi jelleget, sem békés hatalomváltás, sem dinasztikus konfliktusok idején, s nem is vezetett a hatalommegosztás intézményesüléséhez: a birodalom ugyanis a dinasztia tulajdonának számított, s így kormányzása is pusztán dinasztikus ügy volt, a szultánt pedig Isten kiválasztottjának tekintették. Ugyanakkor a 15. század közepétől III. Mehmedig tartó hivatalos kormányzati elv és gyakorlat, mely szerint a trónt megszerző szultánfi jogosan megölheti testvéreit a trónviszályt elkerülendő, olyan elem, amelynek nyilvános elismerése teljesen idegen volt a kereszténység szellemétől, noha politikai megfontolásból a rokongyilkosság jelensége nem hiányzott nemcsak Oroszországból, hanem akár Nyugat-Európából sem.

A trónutódlás nem öltött közjogi jelleget sem a Rusz, sem a Moszkvai Oroszország esetében, a zavaros időszak kivételével pedig nem történt kísérlet sem arra (akkor is csak lengyel hatásra), hogy a trónutódlás kérdését összekapcsolják a jogi-intézményes hatalommegosztással. Jellemző azonban, hogy 1613-ban, amikor a legjobb alkalom kínálkozott volna a hatalom jogi-intézményes korlátozására, nem merült fel ilyen szándék az új cár „megválasztásakor”, akit Isten kiválasztottjának tekintettek (csakúgy, mint az oszmánok a mindenkori szultánt), nem pedig a nép által hatalommal felruházott uralkodónak (a nép ugyanis csak Isten akaratát nyilvánította ki a hivatalos álláspont szerint). Így nem is törekedtek arra, hogy feltételeket szabjanak neki a trón elfoglalásához. A jogi-intézményes korlátozások létrehozása helyett az autokráciát állították helyre.

Bár Oroszországban koronaeszme nem alakult ki, mint Kelet-Közép-Európában (a 13–15. században, változó tartalommal), a 17. században azért bizonyos fokú elmozdulás történt a személytelen hatalomfelfogás irányába, amit aztán Nagy Péter igyekezett elmélyíteni. Éppen a (Péter idején végbement) nyugatosodás hatására következett be Oroszországban az elit köreiben egy fontos elmozdulás a trónutódlás közjogi értelmezése és egyúttal az intézményes hatalommegosztás felé, amit az 1730-as trónöröklési bizonytalanság miatt kialakult helyzet jól mutatott. A Legfelső Titkos Tanács által Anna cárnőnek átnyújtott ún. feltételek, melyek utolsó pontja az ellenállás jogát tartalmazta, akár afféle koronázási hitlevélnek is felfoghatók. A trónöröklés kérdése és a politikai struktúra megváltoztatásának igénye szorosan összefonódott az 1825-ös dekabrista felkelés során is.

Az imént elmondottakon (a koronaeszmen, a választómonarchia kialakulásán, a rendi fejlődés hasonló kronológiáján) túl, jó érveként szolgálhat a Kelet-Közép-Európa terminus alkalmazhatósága mellett a (Nagy Lajostól keltezhető) perszonáluniók léte is, (persze különböző felállásban), majd 1526

után Csehország és Magyarország (egy részének, majd idővel egészének) betagozódása a Habsburg Monarchiába.

E régió a 16–17. században változó politikai kereteket (Magyarország két-, illetve három részre szakadása, az Erdélyi Fejedelemség létrejötte, a felszabadító háborúk után a hódoltság és Erdély Habsburg kézre kerülése) valamint különböző politikai rendszereket (Csehország örökös tartománnyá válása, lengyel-litván „nemesi köztársaság”) produkált.

A trónöröklés kérdése azonban a 16–17. században is szorosan összekapcsolódott a rendiség erejének kérdésével: nemcsak Csehországban (örökös tartománnyá tétel), de különösen Lengyelország esetében volt ez érezhető, ahol a választómonarchia a királyi hatalom végletes meggyengülését vonta maga után. A teljesen szabad királyválasztás és az egyes királyok elé terjesztett *pacta conventa* felfogható az uralkodói hatalom deszakralizációjaként is a lengyel–litván unió esetében, amit talán nem is tarthatunk igazi dinasztikus államnak, mert nem annyira az uralkodó személye, hanem a közös jogok alkották az összekötő kapcsot a politikai nemzet számára. Ugyanakkor a lublini unió a közös lengyel–litván állam ortodox területeit a korábbiakhoz (a perszonálunió időszakához) képest még inkább eltávolította a Moszkvai Oroszországtól — különösképpen az 1569-es unió révén a Lengyel Királysághoz csatolt Ukrajnát — amit a reálunió mellett az unitus egyház (1596) megalakulása is erősített, mint a nyugati hatások egyik fontos közvetítője. Ezáltal Kelet–Közép–Európa és Kelet–Európa átmosódásában markánsabban kirajzolódott egy olyan köztes régió, amit talán „Unitus Kelet–Európának” nevezhetünk, s amelynek kormányzati szempontból számunkra legfontosabb területe Ukrajna volt.

Ukrajna esete azért is érdekes, mert 1654 és kb. 1709 közt egy végül is elvetélt államépítési kísérletet reprezentált a térségbeli hatalmak közt lavírozva. Ukrajnában a hetmanátus örökletességére tett kísérlet kudarca is hozzájárult az erős hetmani hatalom hiányához, közvetve pedig ahhoz, hogy ezáltal Ukrajna autonóm státusa hosszú távon nem tudott fennmaradni.

Erdély esetében különösen fontosnak tartjuk, hogy történetét két aspektusból is taglalja a kötet, magyar és oszmán szempontból. A terület tartományból fejedelemséggé vált (de nem a vajdai hatalom kiterjesztése révén, hanem a nagyhatalmi viszonyok magyarországi alakulása, s ebből következően az ún. Keleti Magyar Királyság területi beszűkülése miatt), és egy az oszmánoktól függő dinasztikus állammá lett, de mégsem vált a Balkán részévé. A dinasztikus jelző azonban Erdély esetében némiképp más aspektust is kell, hogy jelentsen, mint a nyugat-európai államok esetében: nevezetesen, hogy a (választási elv ellenére) kialakuló fejedelmi dinasztiák magánbirtokai jelentették Erdélyben a hatalom valódi alapját. A választási elv a trónutódlásban pedig itt azt is magába foglalta, hogy az uralkodóknak nem kellett szükségszerűen egy meghatározott felekezethez tartozniuk, ami unikum volt Európában.

Az utolsó időintervallum (1725–1800) éppen a felvilágosodás időszaka volt. A felvilágosodás mind Kelet–Közép–Európában, mind Kelet–Európában hatott a kormányzati elképzelésekre is. Az Oszmán Birodalomban lezajló 18. századi reformkísérleteket, bár európai példák inspirálták, mégsem tekinthetjük a felvilágosodás kormányzati vonatkozású lecsapódásának: itt ugyanis nem az államigazgatás, hanem inkább a haditechnika és a hadsereg korszerűsítését, valamint a kincstári jövedelmek növelését célozták az intézkedések, s hiányzott ezen felül a felvilágosodás kormányzásra vonatkozó eszmei háttere is.

A képet azonban árnyalni kell Kelet–Közép–Európa és Kelet–Európa esetében a felvilágosult kormányzat szempontjából. Míg ugyanis a felvilágosodás Kelet–Közép–Európában egyrészt egy lengyel alkotmányos kísérletet (1791), másrészt a Habsburg Monarchiában felvilágosult abszolutizmust eredményezett (különösen igaz ez II. József uralkodására), addig Kelet–Európában, azaz Oroszországban ezt a (II. Katalin nevével összeforrt) kísérletet inkább a kortársak által használt „felvilágosult despotizmus” összetétellel jellemeznék. Sőt, helytállóbbnak véljük a magunk részéről, ha bevezetjük a „felvilágosult autokrácia” megfogalmazást.

Mert bár Ukrajna beolvasztása II. Katalin által egyfelől, valamint II. József kísérlete Magyarország helyzetének átrendezésére másfelől (kerületek, német mint hivatalos nyelv), hasonló többlet, az uniformizmusra való kormányzati törekvésekből táplálkozott, mégis az ún. „felvilágosult abszolutizmus” a létező rendi szervek (országgyűlés, megyék) kiiktatására törekedett, Katalin viszont éppen rendi jellegű irányba tett intézkedéseket a nemesség jogainak kiváltságlevélben való rögzítésével, valamint a nemesi testületek felállításával. Azaz Oroszországban éppen a központi hatalom igyekezett létrehozni ezeket a hatékonyabb kormányzás érdekében, míg József ugyanennek érdekében akarta megszüntetni azokat.

Az 1725–1800 közti időszakban szembevetendő különbség, hogy míg az oszmán uralom alatt álló Balkán esetében a meghatározó vonás a decentralizáció, addig a Habsburg Monarchiában és az Orosz Birodalomban a század a centralizációs törekvések jegyében telt.

Végezetül a kutatócsoport nevében szeretném megköszönni az OTKA támogatást, s egyúttal a fentiek alapján kérném a beszámoló elfogadását.

Tisztelettel:

Sashalmi Endre
programvezető

2008. február 7.